

JULKAISUVAPAA 25.2.2014 KLO 11.30

Kuka käyttää kirkon ääntä tänään?

Alustus Karjalan teologisen seuran symposiumissa Joensuussa 2014

Jari Jolkkonen, Kuopion hiippakunnan piispa

Muutama vuosi sitten valtakunnallisilla Papiston päivillä järjestettiin kirkko ja media –seminaari, johon oli kutsuttu myös toimittaja Reijo Ruokanen, Iltalehden ja Ilta-Sanomien johtotehtävissä keitetty journalisti. Kun Ruokaselta kysyttiin, mikä olisi hänen unelmiensa lööppi, hän vastasi omaan kursailemattomaan tyyliinsä kirjoittamalla fläppitauluun kolme sanaa: ”Paavi sammui bordelliin.”

Ruokanen perusteli tätä unelmien lööppiään sillä, että lehti myy hyvin, jos lööppi liittyy uskontoon tai viinaan tai seksiin. Unelmaksi lööpin teki se, että tässä kolmen sanan lööpissä ovat mukana kaikki kolme.

Tämä esimerkki ei luonnollisestikaan vastaa minulta pyydettyyn otsikkoon. Mutta se kertoo jotakin siitä tiedonvälityksen maailmasta, jossa elämme. Kohu myy. Kohunrakentamisessa käytetään yhtenä käyttövoimana ihmisen tunteita, myös moraalisia tunteita ja yhteistä taipumustamme paheksuntaan ja loukkaantumiseen.¹

Olen ollut huomaavinani, että kirkolta toivotaan sekä moniäänisyyttä että yksiäänisyyttä. Varsinkin rauhan tilassa ja tyvenellä toivotaan, että kirkko olisi ”moniääninen”, kuten asiaankuuluva muotitermi kuuluu: annetaan tilaa erilaisille opeille ja pidätetään kaikenlaisesta rajanvedosta. Toisaalta kun kohu iskee, vaaditaan välittömästi pasuunan törähdystä, ”kirkon ääntä”, vieläpä tiukan rajanvedon merkityksessä. Joskus moniäänisyyttä ja yksiäänisyyttä vaativat näyttävät olevan samoja ihmisiä.

Kuka tai mikä käyttää kirkon ääntä?

Asiaa pohdittiin perusteellisesti piispainkokouksessa vuosina 1971-1977. Vaikka tuosta ajasta on jo yli 40 vuotta ja tiedonvälityksen maailma on muuttunut juuriin käyvästi, en malta olla kurkistamatta kansanne siihen, miten piispainkokouksessa asia ratkaistiin. Prosessi paljastaa, mikä on muuttunut – vai onko lopulta mikään.

Arkkipiispa Martti Simojoki otti voimakkaasti esille kysymyksen kirkon äänestä piispainkokouksen avajaispuheessaan maaliskuussa 1972. Hänelle niin sanottuun ’kirkon ääneen’ liittyvä ongelmavyöhyke oli ollut alusta lähtien henkilökohtaisesti ”vaikea, jopa kiusallinen”. Simojoen mielestä koko termi ”kirkon ääni” on uusi eikä kuulu ”perinnäiseen teologiseen sanastoon”. Hänen mukaan ”kirkon tunnustus” on ilmaisuna selkeä ja sitä käytettäessä tiedetään, mistä puhutaan. Se perustuu Raamattuun, ekumeenisiin uskontunnustuksiin ja luterilaisiin tunnustuskirjoihin. Tunnustuksen sanoin ”kirkko rukoillen ja palvoen yhdessä vastaa Jumalan pelastustekoihin, joitten varassa kirkko yksin on olemassa.”

Mutta ”kirkon äänestä” puhuttaessa ilmeisesti tarkoitettiin jotakin muuta, Simojoki arveli. Niinpä hän teki kaksikin aloitetta piispainkokoukselle asian selvittämiseksi. Kun aloitetta käsiteltiin piispainkokouksessa 1975, kuvaavaa on hänen pohdiskelunsa lähetekeskustelussa: ”Jos olisin ortodoksinen metropoliitta, asia olisi

¹ Joskus paheksunnan tavoittelu saattaa johtaa jännitteisiinkin otsikoihin. Eräässä iltapäivälehdessä numerossa oli (implisiittisesti) paheksuva uutinen siitä, että missikisoissa oli luovuttu uimapukukierroksesta ja toisaalta paheksuva uutinen siitä, että kansainvälinen lentopalloliitto kannatti uusissa säännöissään naispelaajille uimapuvunomaisia peliasuja.

yksinkertainen: hän edustaa kirkkoaan, hän on ”kirkon ääni”. Roomalaiskatolisen kirkon piispana ääneni olisi paljon vaatimattomampi, koska silloin olisi pidettävä mielessä mitä Pyhä isä sanoo. Jos olisin kveekari, niin kirkon ääntä edustaisi jokainen uskova kristitty. Mikä on luterilaisen kirkon ääni? Tunnustan, etten sitä tiedä,” Simojoki pohdiskeli.

Omasta puolestani tunnustan, että tutulta kuulostaa.

Aivan tyhjäksi tauluksi Simojoki ei avajaispuheessaan 1972 suostunut jäämään. Hän esitti, että ”kirkon äänellä” yleensä tarkoitettaneen (1) kirkon uskon pohjalta lausuttuja, (2) soveltavia kannanottoja (3) ”konkreettisiin päivänkysymyksiin”. Nämä eivät rajoittuneet vain kirkon jäseniä ja vakaumuksellisia kristittyjä askarruttaviin asioihin, vaan (4) ne kohdistuivat kaikkiin ihmisiin heidän uskonnollisesta vakaumuksesta riippumatta. ”Jumalalla on asiaa jokaiselle, sillä hän on kaiken Luoja”, hän sanoi. Simojoen mukaan (5) teologisesti kyse oli ns. lain ensimmäisestä käytöstä (usus civilis), siis lähinnä yhteiskuntarauhaa, oikeudenmukaisuutta ja hyvän elämän edellytyksiä koskevia ajallisia asioita. Tosin tällä oli aina Simojoen mielestä yhteys myös Kristuksen lunastustyöhön ja kristilliseen toivoon. ”Kirkon äänessä lienee kysymys tätä kaikkea koskevasta todistamisesta, jota kirkolta enenevässä määrässä odotetaan,” arkipiispa pohdiskeli. Simojoen ajatuksissa lienee ollut esimerkiksi abortin, eutanasian, seksuaalietiikan, marxilaisuuden, pasifismin, köyhyyden ja nuorisoradikalismien tapaisia sosiaalieettisiä asioita, joista monet olivat vyöryneet Luterilaisen maailmanliiton yleiskokouksen asialistalle Evianissa kesällä 1970 (näin myös Pekka Niiranen kirjassaan Martti Simojoki – kirkon ääni).

Vielä vaikeampaa Simojoen mielestä oli löytää yksimielisyys siitä, miten tämä ”ääni” muodostetaan ja kuka sitä on teologisesti ja kirkko-oikeudellisesti oikeutettu käyttämään: kirkolliskokous vai piispainkokous, piispat persoonallisesti vai kollegiaalisesti, kirkkohallitus vai kirkon toimikunnat? Selvästi taustalla oli myös kysymys siitä, että tuolloin kirkolliskokouksen asettamat toimikunnat olivat kiirehtineet esittämään osin kärkeviäkin kannanottoja, jotka yksien iloksi ja toisten harmiksi tulkittiin mediassa suoraa päätä ”kirkon ääneksi”. Oma lukunsa olivat herätysliikkeiden kannanotot, seurakuntalehtien pääkirjoitukset ja Kristillinen liitto.

Sekä tuolloin että nykyisin varsinkin tiedotusvälineiden edustajat katsovat, että piispat edustavat kirkon ääntä *myös päivänpoliittisissa kysymyksissä*. Tällaista odotusta voi joskus aistia myös seurakunnissa. Simojoki toppuutteli tällaisia odotuksia terävästi ja teologisesti Augsburgin tunnustuksen 28. eli kirkollista valtaa koskevan viimeisen artiklan pohjalta. Tämä tunnustuskirjan kohta Simojoen mukaan ”ei anna perusteita sellaiselle käsitykselle, että piispoilla olisi Jumalan säätämuksesta uskottu valta kirkon puolesta puhua erilaisista sosiaalieettisistä asioista. Pikemminkin kirkkomme tunnustus juuri tällä kohtaa opettaa päinvastaista.”

Simojoki oli eräällä tavalla piispakriittinen. Hänen mielestään luterilaisen teologian pohjalta ei voida ajatella, että kirkon auktoritatiivisten edustajien, piispojen kannanotoissa jumalallinen totuus inkarnoitui ja heidän ”äänensä” – hieman ironisesti hän pistää ”äänen” aina lainausmerkkeihin – olisi ”kirkon ääni” erilaisissa päivänpoliittisissa sosiaalieettisissä kysymyksissä. Piispa on kyllä velvollinen valvomaan, että Jumalan sana saarnataan ja opetetaan oikein ja että papit elävät kuten opettavat, mutta ”kirkon äänestä” päättäminen edellä mainitussa merkityksessä ei kuulu yksin piispojen valtaan, vaan koko kirkolle piispoineen, pappeineen ja seurakuntalaisineen.

Tavallaan Simojoki siis esitti, että luterilaisessa kirkossa olennaista ei ole auktoriteetti, vaan argumentti. Sisältö on tärkeämpi kuin sen sanojan asema. Viesti oli tärkeämpi kuin viestinviejä. Demokratia sopi hyvin yhteistä pappeutta korostavan kirkon hallintomuotoon. Toisaalta Simojoki teki selväksi, että ”kansan ääni” ei ole ”Jumalan ääni”, eikä siis sellaisenaan myöskään ”kirkon ääni”. Kirkon ääni on aina perimmältään sidottu Kristuksen evankeliumiin ja kirkon tunnustukseen: ”Haluan vain painokkaasti huomauttaa, että kirkon opetusviran haltijoitten, niin piispojen kuin pappienkin erityisenä velvollisuutena on huolehtia siitä, että ”kirkon ääneksi” tajutut kannanotot nousevat kirkon uskon pohjalta eivätkä noudattele erilaisten ideologioiden, poliittisten ja maailmankatsomuksellisten enempää kuin vaihtelevien teologistenkaan muotivirtausten esittämiä

ohjelmia. Kirkon opetusviran haltijoiden nimenomaisena velvollisuutena on oleva huolehtia siitä, että ”kirkon ääni” olisi ”puhdas”, vaikka se ei olisikaan ”suuri”.

Niinpä Simojoki muistutti myös ristin teologiasta, johon luterilainen identiteetti on sidottu. Puheeseen ”kirkon äänestä” saattaa joskus liittyä ajatus kristokratiasta, siis siitä, että kirkko pääsisi hallitsemaan koko maailmaa ja kaikkea ihmiselämää. Tällaista ajatusta hän piti ”kunnian teologiana”, mikä oli ilmeinen piikki reformoituun Kristuksen herruus –ajatteluun. Kirkkoa voidaan kyllä pitää kristokratiana, mutta maailmaa ei. Toisaalta kunnian teologiaa oli Simojoen mielestä myös yleisen mielipiteen ja poliittisten johtajien suosion kalastelu. ”Oikea kirkko löytyy ristin alaisuudesta, se elää vähemmistönä, ahdistettuna, epäonnistuneena. Kirkon ei pidä koskaan pyrkiä esiintymään siten, että se saavuttaisi ihmisten ja varsinkaan vallinpitäjien suosiota. Jos sellainen pyrkimys pääsee kirkossa valtaan, sen ääni ei ole enää ”puhdas”, hän totesi.

Piispainkokous piti aloitetta tärkeänä ja asetti työryhmän selvittämään niitä valtuuksia, joilla kirkolliskokous, piispainkokous, kirkkohallitus ja kirkon toimikunnat voivat edustaa aloitteessa mainittua ”kirkon ääntä” sekä tekemään selvittelyjensä perusteella tarpeelliseksi katsomiaan esityksiä kirkkolain täsmentämiseksi. Suurin kädenvääntö käytiin siitä, pitäisikö kolmen henkilön lisäksi työryhmään nimetä myös viestinnän ja systemaattisen teologian asiantuntijat. Simojoki totesi: ”Systemaattista pohdintaa tarvitaan tämän kysymyksen selvittämiseksi. Ehdotan dosentti [Tuomo] Mannermaata.” Yrjö Sariola kannatti ehdotusta, mutta Paavo Kortekangas epäröi sanoen: ”Mannermaa on hyvä mutta hänellä on paljon työtä, ja hän ottaa kirkon tehtävät niin vakavasti.” Nikolainen totesi ”en vielä luopuisi Mannermaasta, hänellä on omintakeista sanottavaa”, johon Kortekangas: ”Luovun Mannermaan säästämiseksi.” Työryhmän valittiin piispa Erkki Kansanaho, kirkkoneuvokset Mauno Saloheimo ja Olavi Vuorela, toimittaja Aarre Huuskonen sekä dosentti Tuomo Mannermaa.

Mietinnön käsittely

Työryhmän mietintö ”Kirkon ääni” valmistui syksyllä 1976. Tehtäväksi annon mukaisesti siinä rajoituttiin pohtimaan toimielimien, siis kirkolliskokouksen, piispainkokouksen, kirkkohallituksen ja kirkon toimikuntien valtuuksia toimia kirkon äänenä. Asiaa käsiteltiin teologian, kirkko-oikeuden, kirkon toimikuntien työn sekä viestinnän kannalta. Työryhmän tulokset voidaan esittää seuraavasti:

Teologisesta näkökulmasta kirkossa valta kuuluu koko uskovien yhteisölle, sen ”omistaa” koko kirkko (potestas habere). Toisaalta kukaan yksilö ei voi sitä harjoittaa omavaltaisesti, vaan sen harjoittaminen (potestas exercere) kuuluu niille, jotka kutsutaan tähän tehtävään. Koska luterilaisen käsityksen mukaan kirkon virka on Jumalan asettama, siksi siihen kutsutuilla on erityinen mandaatti harjoittaa. Kyse ei voi olla mielivallasta, koska pappisvirka on sidottu apostoliseen uskoon ja siinä käytetään aina ”lainavaltaa”, siis koko uskovien yhteisölle kuuluvaa valtaa. Lisäksi yhteisen pappeuden nojalla myös seurakuntalaisia voidaan kutsua hoitamaan uskovien yhteisölle kuuluvia asioita.

Teologisessa osassa mietintö tuntuu asettavan piispojen kollegion kirkolliskokouksen edelle kirkon opillisten kannanottojen antajana. Tämä johdetaan yksittäisen piispan kaitsenta-, opetus- ja valvontatehtävästä. ”Sovellettaessa luterilaista potestas ecclesiastica –oppia kokonaiskirkon elimiin kirkkohallitus-piispainkokous-kirkolliskokous, on aivan selvä, että iurisdictio [oppia koskeva tuomiovalta] ja magisterium [opetusvalta] kuuluva ensi sijassa piispojen kokoukselle. Näyttää siltä, että ilmaistakseen konsensusta piispojen on oltava yksimielisiä. Mikäli piispat eivät ole yksimielisiä, heidän päätöksensä ei voi olla ”kirkon ääni”. Kyseessä olevaa ongelmaa on tässä tapauksessa joko käsiteltävä niin kauan, että yksimielisyys saavutetaan, tai asia raukeaa.”

Mietinnössä pidettiin kirkolliskokousta yhteiselle pappeudelle perustuvana edustuksellisena synodina, jonka keskeinen tehtävä oli kirkon lakia ja järjestysmuotoa koskeva päätöksenteko. Teologiset syyt eivät puoltaneet opillisia tehtäviä. Mietinnön mukaan reformaation aikana ei tunnettu nykymuotoista kirkolliskokousta, se ei ole

konsiili, sen historialliset juuret ovat lähinnä 1800-luvun jälkipuolen demokraattisissa liikkeissä, siltä puuttuu jumalallinen asetus eikä sitä kirkkolain laatimisvaiheessa pidetty ”dogmaattisena elimenä.”

Toisaalta kirkko-oikeudellisessa osiossa todetaan, että tuolloin (1976) voimassa olleen kirkkolain mukaan ylin oppia koskeva valta kuuluu kirkolliskokoukselle. Juuri 1971 ylimääräisessä kirkolliskokouksessa otettiin kirkkolakiin säädös, jonka mukaan kirkolliskokouksen asiana on ”käsitellä kysymyksiä, jota edellyttävät kirkon uskoa ja oppia koskevia tai niihin pohjautuvia periaatteellisia kannanottoja sekä ryhtyä toimenpiteisiin niiden johdosta” (Vanha kirkkolaki 529 § 2 mom. 2 kohta). Aiemmin kirkkolaissa ei ollut selvästi määritelty, mille elimelle kuuluu ylin ratkaisovalta opillisissa asioissa. Uusi säännös johdettiin erityisesti siitä näkökohdasta, että kirkolliskokouksen tehtäväksi on jo aiemmin tullut päättää kirkkolainsäädännöstä, tunnustusperustasta ja kirkollisista kirjoista (raamatunkäännös, kirkkokäsikirja, virsikirja, kristinoppi) – usein unohtuu, että kirkolliset kirjat ilmaisevat tunnustusta kaikkein edustavimmin ja vaikuttavat jatkuvasti myös arjen tasolla kirkon hengellisessä elämässä.

Selvää siis oli, että oikeudellisesti ylintä opillista ”ääntä” käytti kirkolliskokous. Yhtä selvää oli, että kirkolliskokouksen suuren koon, harvan kokousrytmin ja määräenemmistö säännösten takia se pystyi käytännössä hyvin harvoin käyttämään kirkon ”ääntä” ajankohtaisissa asioissa. Nykyisin lausunnot antaa valtioneuvostolle kirkkohallitus lähinnä käytännön syistä: sillä on laajin valmistelukoneisto ja se kokoontuu riittävän usein.

Toimikuntien asema jäi avoimeksi ja tulkinnanvaraiseksi. Yhtäältä pidettiin tärkeänä antaa riittävä toimintavapaus kirkon toimikuntien työlle. ”Evangelisen kirkon perusolemukseen kuuluu ajatuksen ja kannanmäärittelyn vapaus.” Toisaalta katsottiin, että kirkon ääntä voivat käyttää vain ne, joille kirkon lainsäädäntö sen antaa. ”Virallisesti voivat kirkon nimissä puhua vain ne, joilla siihen on kirkkolain säädösten mukaan valtuutus.” Toppuuttelun henkeä mietintö ei edusta. Koska aina ei ole kyse kirkon virallisista kannanotoista ja lausunnoista, vaan kirkon opetuksessaan antamista vastauksista, mietintö oli valmis suosittelemaan laajaa puhevaltaa toimikunnille niiden omissa asioissa.

Viestinnän näkökulmasta nostettiin esille viisi havaintoa. Voidaan kysyä, ovatko ne vanhentuneita vai eivät.

1. Kirkon ääni hukkuu helposti yleiseen informaatiotulvaan.
2. Joukkoviestimillä ei aina ole riittävää asiantuntemusta ”kirkollisissa kysymyksissä”, minkä seurauksena uutisointi voi olla yksipuolista tai jopa virheellistä.
3. Joukkoviestimien kiinnostuksen keskeinen mittari on usein viestin ”uutuus, totutusta poikkeavuus”: ”Jonkin teologisen tai kirkkopoliittisen äärisuunnan edustajan jyrkät mutta kirkon sisällä hyvin vähäisen kannatuksen omaavat näkemykset saavat ”uutuudellaan” joukkoviestimissä osakseen suhteettoman paljon huomiota ja luovat näin suuren yleisön keskuuteen yksipuolista käsitystä kirkon äänestä sanotussa kysymyksessä.”
4. Joukkoviestinten ideologinen tausta ja niihin pohjautuvat ennakkokäsitykset kirkosta vaikuttavat siihen, miten kirkon ääni välittyy. ”Kaikki viestimet eivät suostu edes välittämään kirkon kannanottoja”, mietinnössä todetaan. Voi arvuutella, mistä etelän lehdestä on kyse.

Mietinnössä esitettiin seuraavaa

- kirkon kannalta viestin sisältö on tärkeämpi kuin sen lähettäjä. Viestin lähettäjän muodollinen asema ei ole ratkaiseva.
- viestin on oltava tuore ja ajankohtainen. Jos ”oikea hetki” menee ohitse, myöhempi viesti ei enää läpäise uutiskynnystä.

- vaikka kirkon äänen käyttö uskottaisiin kirkon hallintoelimille tai viranhaltijoille, nämä eivät voi käytännössä vastata riittävän nopeasti kaikkiin kirkon kantaa koskeviin kysymyksiin. Toisaalta monia asioita kirkossa on jo aiemmin käsitelty, ehkä syvällisestikin. Siksi kirkon tiedotuskeskukselta toivottiin ”tietopankkia”, josta sekä kirkon viranhaltijat että median edustajat löytäisivät nopeasti kirkon kannanottoja.
- teologisen asiantuntemuksen pohjalta laadituissa kannanotoissa olisi käytettävä ”viestinnällistä asiantuntemusta”, jotta niiden kieli olisi suuren yleisön ymmärrettävissä ja jättäisi mahdollisimman vähän tilaa virhetulkinnoille.
- kirkkoa koskevat ”virheelliset tai väärämieliset tiedot ja kannanotot” joukkoviestimissä voidaan nähdä myönteisenä mahdollisuutena julkiseen dialogiin toisenlaisten näkemysten kanssa. Virheellisiä tietoja voidaan oikoa ja täydentää jälkikäteen. Siksi Kirkon tiedotuskeskukselta toivottiin erityistä asiantuntijoista koostuvan ”kirjoittajaverkoston” luomista. Mietinnössä osattiin jo visioida Kirkon tiedotuskeskukselle tiedottamisen lisäksi myös ”hälyyttäjän” tehtävää. Nykyisin on tapana puhua peilauksesta. Modernisti mietintö toteaa: ”Informaation rinnalle tarvitaan kommunikaatiota.”

Kuvaavaa on, että piispainkokous ei päässyt mietinnöstä yksimielisyyteen. Se merkittiin tiedoksi ja pyydettiin kirkon ulkoasiointoimikuntaa jatkamaan asian käsittelyä esimerkiksi seminaarin muodossa. Olisiko tämä seminaari yksi vastaus vuonna 1977 esitettyyn toivomukseen?

Olen halunnut viipyä 1970-luvulla monestakin syystä. Luulen, että kysymys siitä, kuka teologisesti käyttää kirkon ääntä, on yhtä monimutkainen, ellei monimutkaisempi tänään. Tiedon määrä on kasvanut räjähdysmäisesti, yllättäviin uutisiin on reagoitava kahdessa tunnissa, viestit olisi typistettävä 140 merkkiin ja varsinkin sosiaalisen median kehitys on vienyt kysymyksen ”kirkon äänestä” aivan uudelle tasolle.

Kirkon uudistamisessa tarvitaan yhä perusteellista teologista ja muuta työskentelyä. Tarvitaan yhä kirkolliskokouksen päätösten taustamietintöjä, kirkkohallituksen lausuntoja valtioneuvostolle, piispainkokouksen oppaita kirkon työhön tai piispaopiston kannanottoja ajankohtaisiin asioihin. Mutta ne ovat luonteeltaan sellaisia, että niiden kommunikointi suurelle yleisölle on vaikeaa, ellei mahdotonta. Kansalaiset ja toimittajat eivät niitä ehdi tai jaksa lukea. Sanojen tulva on suuri ja niiden painoarvo heikentynyt. Tuntuu, että harva kirkon työntekijäkään on perehtynyt kirkon ilmasto-ohjelmaan, ekumeeniseen Porvoon sopimukseen tai piispojen perhekirjaan. Piispat valmistelivat vuoden ajan julkilausumaa suuresta ja kipeästä asiasta, maailman ruokaturvasta, siis siitä, että maailmassa on kyky ruokkia kaikki ihmiset, mutta silti 800 miljoonaa ihmistä näkee nälkää. Mutta kuka on koskaan kuullutkaan moisesta kannanotosta?

Rohkenen esittää yhden näkökulman siihen, mikä voisi olla kirkon ääni. Lähinnä post-liberaalia ajattelua edustava amerikkalainen professori Stanley Hauerwas on esittänyt, että kirkolla ei ole etiikkaa, vaan se on etiikka. Ajatus on siinä, että kirkon perimmäinen ääni on sen toiminta arjessa, sen yhteinen elämä uskossa ja rakkaudessa. Kirkko todistaa uskostaan sanoin ja teoin – ja erityisesti teoin. Silloin virka-aseman sijasta myös karisma – siis karismaattiset käytännön osaajat ja laajaa arvostusta nauttivat henkilöt – pääsevät esille.

Olisiko mahdollista ajatella, että kirkon perimmäinen viesti löytyy siitä yhteisestä elämästä, jota kirkon jäsenet elävät (1) yhdessä (2) uskossa ja rakkaudessa, (3) arjen tasolla seurakunnissa ja hengellisissä yhteisöissä? Kun kirkolta esimerkiksi puuttuu opetusviran kannanotto eutanasiaan, olisiko julkilausuman sijasta parempi kannanotto järjestää Yhteisvastuukeräys saattohoidon kehittämiseksi?